

Петро Кралюк

**ТАЄМНИЙ
АГЕНТ
МИКОЛА
ГОГОЛЬ**

**ТАЄМНИЙ
АГЕНТ
МИКОЛА
ГОГОЛЬ**

Петро Кралюк

ТАЄМНИЙ АГЕНТ МИКОЛА ГОГОЛЬ

**АБО
ПРО ЩО РОЗПОВІДАЄ
«ТАРАС БУЛЬБА»**

Видавництво Старого Лева
Львів — 2016

УДК 821.161.1.09
ББК 83.3(4РОС)
К77

Петро Кралюк

К77 Таємний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає «Тарас Бульба» [Текст] : нарис / Петро Кралюк. — Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. — 176 с.

ISBN 978-617-679-252-9

Нова праця Петра Кралюка – спроба авторського дослідження контроверсійної гоголівської повісті «Тарас Бульба» з погляду ролі цього тексту в культурно-політичному дискурсі як у XIX столітті, у добу романтизму, так і в нинішні часи. Дослідник розглядає місце «Тараса Бульби» в різних системах координат: імперській російській, провінційній малоросійській, польській, єврейській тощо. Висловлено сміливі припущення щодо біографії самого Гоголя. Ставиться ціла низка питань про внутрішні інтенції автора повісті; прискіпливий текстуальний аналіз подекуди наштовхує на суперечливі висновки – втім, саме в цій непрямолінійності можна добачати глибину і життєздатність гоголівського твору.

Книжка неодмінно збагатить бібліотеку кожного шанувальника української гуманітаристики.

УДК 821.161.1.09
ББК 83.3(4РОС)

Петро Кралюк © текст, 2016
Тетяна Омельченко © обкладинка, 2016
Видавництво Старого Лева © 2016

ISBN 978-617-679-252-9

Усі права застережено

МАЙСТЕР ТА ЙОГО ІНТЕРПРЕТАТОРИ. ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

До найпопулярніших творів Миколи Гоголя, безперечно, належить повість «Тарас Бульба». Можна, звісно, дискутувати, чи є саме цей твір найкращим твором Майстра. Деякі відомі автори й літературні критики вказували на слабкі сторони повісті. Проте не можна сказати, що це суттєво вплинуло на «народну любов» до неї. Популярність творів має свої закони, за якими раціо часто відступає на задній план, а на першому місці опиняється емоційне сприйняття.

І на те нема ради!

Повість «Тарас Бульба» відразу стала культовим твором російської літератури. Такою лишається й до дня сьогоднішнього. Не менше значення вона мала і має для культури української. Можна говорити й про те, що «Тарас Бульба» став важливим «ферментом» формування модерного українського націоналізму. Повість перекладено майже всіма європейськими мовами, навіть албанською та фламандською. Особливою

популярністю користувався й користується цей твір в Італії (частина життя письменника була пов'язана з цією країною). Окрім численних перекладів, тут за цим твором було знято кінофільм і опубліковано комікс. Існують також переклади «Тараса Бульби» арабською, китайською, корейською, перською та японською мовами. Є навіть переклад на їдиш — хоча поширеною є думка, ніби цей твір має антиєврейський характер.

Повість дістала сценічне втілення. На її основі написано лібрето опер та балетів. Уже на початках існування кінематографа, 1909 року, у царській Росії було знято фільм Олександра Дранкова «Тарас Бульба». Згодом з'явилися інші екранізації повісті — у Німеччині (1924), Франції (1936), Англії (1938), США (1962), Італії (1963), Чехії (1987). Серед цих екранізацій найвідомішою є американська. Як не дивно, але в Україні довгий час не було своєї кіноверсії «Тараса Бульби». Хоча ще в 1940–1941 рр., коли в Радянському Союзі відбулася реабілітація козацької тематики, Олександр Довженко підготував сценарій фільму «Тарас Бульба». Правда, цей сценарій так і не дістав кінематографічного втілення. За часів президентства Віктора Ющенка багато говорилося про те, що в Україні невдовзі зафільмують свого «Тараса Бульбу». Але амбітний проект, що передбачав залучення світових зірок кіно, не був реалізований. Натомість 2009 року з'явився малобюджетний український телевізійний художній фільм «Дума про Тараса Бульбу» режисерів Петра Пінчука і Євгена Березняка. Знятий він був у стилі «поетичного кіно», а його творці ніби намагалися донести до глядача неповторний колорит козацької епохи. Фільм не став культурною подією в Україні й не викликав великого

розголосу. Зате резонансним став фільм російського режисера Володимира Бортка «Тарас Бульба», котрий теж вийшов на екран 2009 року — до 200-літнього ювілею від дня народження Миколи Гоголя. Цей фільм мав помітну популярність і став найбільш прибутковою з екранізацій російської класики. Проте в Україні його зустріли неоднозначно. З'явилось чимало критичних відгуків на нього. А в грудні 2014 року Державне агентство України з питань кіно відмовило фільму в прокатному посвідченні за викривлення історичних подій, фальсифікацію і дискредитацію української національної ідеї та загальну антиукраїнську спрямованість.

Але повернімося до повісті. Перша її редакція з'явилася 1835 року. Опублікована вона була у збірнику «Миргород», викликавши позитивну реакцію російської літературної критики. Тоді в Петербурзі й Москві видавалася низка «товстих» літературних журналів, на які орієнтувалася читацька публіка. Рецензії в цих виданнях і визначали популярність літературних творів. Після виходу «Тараса Бульби» практично всі рецензії на цю повість у згаданих журналах були позитивні. І це — незважаючи на те, що вказані видання часто конкурували між собою і консенсус в оцінці літературних творів у них був радше винятком, ніж правилом! Високу оцінку повісті дав Олександр Пушкін, який у тогочасних російських літературних колах уважався чи не найбільшим літературним авторитетом. Він, говорячи про «Тараса Бульбу», порівнював Гоголя з Вальтером Скоттом; натоді твори останнього сприймалися як вершина історичної белетристики. Ще далі пішов Віссаріон Белінський, порівнявши «Тараса Бульбу» з епічними творами Гомера. У той час великою

популярністю в Росії користувалася видана 1829 року «Іліада» в перекладі російською мовою Миколи Гнедича (до речі, земляка Гоголя). Тому таке порівняння було цілком актуальне. Існує навіть думка, що Гоголь, пишучи другу редакцію повісті «Тарас Бульба», використовував «Іліаду». Зокрема дехто вважає, що опис бою козаків під Дубном написаний у гомерівському стилі.

Знаменита повість Гоголя за його життя була надрукована двічі: спершу — у згаданому збірнику «Миргород», а потім, 1842 року, у 2-му томі «Сочинений Николая Гоголя», де твір було подано вже переробленим і розширеним більш ніж удвічі. В останні роки Гоголь готував повість до третього перевидання. Але не дочекався. Пізніше твір неодноразово перевидавався в Росії.

Другу редакцію повісті зустріли ще доброзичливіше, ніж першу. Це можна зрозуміти: вона виявилася художньо витонченішою. У ній розлого описувалася романтична історія любові Андрія та польської панночки — історія, яка в першій редакції була позначена лише пунктирно. Набагато більше уваги автор приділив і батальним сценам, що трактувалися в дусі російського патріотизму.

Саме другий варіант повісті став «канонічним», попри те, що в нього були внесені правки, не узгоджені з Гоголем. Перевидання та переклади «Тараса Бульби» здебільшого базувалися саме на цьому, другому варіанті.

Завдяки патріотичному пафосу повісті вона широко використовувалася в Росії з виховною метою; твір став обов'язковою лектурою для вивчення в школах. Ця традиція зберігалася в радянських школах, триває вона й у школах сучасної Російської Федерації. У царській

Росії повість «Тарас Бульба» навіть входила в «Походну бібліотеку» для солдатського читання. Для цієї бібліотеки було зроблено спеціальне видання — невеличка 12-сторінкова книжечка, де викладався короткий зміст повісті й лише «патріотичний» уривок, у якому Тарас Бульба вбиває свого сина за зраду вітчизни, був надрукований повністю.

У царській Росії «Тарас Бульба» знайшов собі місце і в лубочній літературі. З'явилися скорочені й перероблені видання твору, розраховані на невибагливу публіку. Одним із них стала книжечка, видана 1899 року в Москві, під назвою «Тарас Бульба, або Зрада і смерть за прекрасну панну».

У сучасному російському пропагандистсько-«виховному» дискурсі «Тарас Бульба» посідає далеко не останнє місце. Яскравий приклад цього — згадуваний фільм Володимира Бортка, профінансований міністерством культури Російської Федерації. Екранізуючи «Бульбу», режисер ніби дотримується сюжету, не дозволяє собі суттєво відходити від нього. Щоправда, передає не стільки дух твору, скільки його «видимі» ідеологеми. Додаючи деякі епізоди та сюжетні лінії, яких у творі немає, Бортко хотів зміцнити ідейне звучання «Бульби».

Частково режисер посилює антитатарські й антитурецькі (загалом — антимусульманські) моменти повісті. Протягом фільму декілька разів демонструється кадр, де в Бахчисараї татари женуть полонених. Вмонтовано також епізод, у якому запорожці пишуть глузливого листа турецькому султанові. У принципі такі антимусульманські моменти ще можна зрозуміти. Адже сучасна Росія має чимало проблем з мусульманським світом.

Проте антимусульманські моменти — це дрібниці порівняно з моментами антипольськими й антикатолицькими. На початку фільму його творці додають епізод, де поляки-католики виганяють із костелу Остапа й Андрія та б'ють їх. Кров холоне, коли слуги Тараса, прийшовши на Січ, розповідають про звірства поляків і приносять замотану в килим його вбиту дружину. Такого у Гоголя й близько не було! Дещо домислено епізод страти козаків на варшавському ринку, при цьому спеціально акцентується увага на негуманності поляків.

Але найбільш інтригуючий вигляд має химерно розвинена авторами фільму сюжетна лінія стосунків Андрія та польської панночки, дочки воєводи. Тут уже маємо справжній «голлівуд». Андрійко, не дочекавшись весілля, рве одержину на бідній панночці й ледь не гвалтує її. Далі одягає лати й біло-червоний плащ (це кольори польського прапора) і йде битися з козаками. Його, як і належить, убиває Тарас, проказуючи ключову фразу: мовляв, що, синку, допомогли тобі ляхи? Проте наслідки Андрійкової любові дають про себе знати. Панночка вагітна, а бездушний воєвода змушує спостерігати її, як на варшавському ринку катують Андрійкового брата, Остапа. Панночка не витримує і йде звідти. Три дні вона не може розродитися. Повитуха, яка є католицькою черницею, не хоче їй допомогти. Нарешті панночка народжує хлопчика, після чого віддає Богові душу. Та й це не все. Воєвода, дивлячись на внука, витягує шаблюку й хоче його розрубати. В останній момент щось його стримує. А в кінці фільму цей самий воєвода наказує спалити Тараса.

Окрім антипольських, у фільмі посилені моменти православні. Тарас Бульба не лише проголошує тост за

«русскую православную веру» і мріє, щоб у світі не було інших вір, окрім цієї (так, до речі, у Гоголя!). Козаки Тараса старанно моляться, та й перед смертю не забувають перехреститися й пом'янути «святую Русь». У сцені, де показано обрання кошового отамана, з'являються, наче «Бог з машини», православні батюшки і «помазують» новообраного (чого-чого, а цього в повісті Гоголя немає).

Особливо цікаво показані в фільмі українські козаки. Це таке собі дике «русское товарищество». Вони, наприклад, розважаються тим, що кладуть комусь на голову яблуко й намагаються поцілити в нього з пістолета. Цих козаків постійно б'ють ляхи. Правда, запорожці помирають не просто так. Перед смертю мусять обов'язково сказати щось на кшталт «Хай святиться руська земля!». Спілкуються вони, звісно, російською мовою. Хоча поляки у фільмі говорять польською. Словом, дає нам зрозуміти Бортко: ніякої української мови немає, а українські козаки — це росіяни, які люблять православ'є, руську землю і царя-батюшку, бо чекають від нього порятунку. Думка про рятівну місію російського монарха чітко звучить у завершальному епізоді фільму.

Однак, окрім російської патріотичної (навіть шовіністичної) інтерпретації повісті «Тарас Бульба», існує традиція її проукраїнської інтерпретації. Чимало українців сприймали і сприймають Гоголя як «свого», а його «Тараса Бульбу» — як апологію «козацької слави». Таке бачення, наприклад, представив молодий Тарас Шевченко в своєму вірші «Гоголю»:

*За думою дума роєм вилітає,
Одна давить серце, друга роздирає,*

*А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й Бог не бачить.
Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли — похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
А що вродить з того плачу?
Богилова, брате...
Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своїї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України.
Не заріже — викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Це б то, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отечеству
Та німоті плата.
Нехай, брате. А ми будем
Сміяться та плакати.*

У цьому вірші-присвяті Шевченко, ладний вбачати в Гоголі свого однодумця, зумисне акцентує увагу на епізоді вбивства Бульбою свого сина, трактуючи його як чин «За честь, славу, за братерство, / За волю України».

У такій інтерпретації Шевченко не був самотній. Діячі української культури (і не лише вони) сприймали «Тараса Бульбу» як український патріотичний твір, що пробуджує українську ж національну свідомість. Прикладом, Дмитро Яворницький писав у «Історії запорізьких козаків», що саме повість «Тарас Бульба» стала першим поштовхом, який викликав у нього зацікавлення козацтвом. Мовляв, він, вивчаючи козацькі старожитності, «керувався виключно любов'ю (й нічим іншим) до запорізьких козаків, яка зародилася у нього ще з дуже раннього дитячого віку, коли його батько, “грамотій-самоук”, читав йому безсмертний твір Гоголя “Тарас Бульба” й змушував шестирічного хлопчину ридати гіркими сльозами над лихою долею героя повісті».

Михайло Грушевський, видатний український історик і політик, один із лідерів українських визвольних змагань 1917-1920 рр., відзначав роль Гоголя в формуванні української національної свідомості: «...не тільки з огляду на вплив, який мали Гоголеві повісті з українського життя (люди наших поколінь, певне, тямлять, скільки завдячали їм в розвої й усвідомленні своїх українських симпатій!), а і з огляду на його українські почуття ми не маємо ніяких причин викидати його з історії українського національного руху, розвою української свідомості».

Високо цінував Гоголя й ідеолог українських націоналістів Дмитро Донцов, який писав: «Ні один з повістярів, що писали українською, не відтворив так блискучо і з таким розмахом типи, а особливо дух старої козацької України, як Микола Гоголь. Мабуть тому, що модерні наші історичні повістярі цілковито втратили той дух, яким

колись дихала Козацька Україна, а в Гоголі — як він сам писав — “ще гарцювала душа предків”».

Закономірно, що українські діячі намагалися «українізувати» «Тараса Бульбу». З'явилися українські переклади цього культового твору. Одним із перших був переклад Миколи Садовського. Можна ще згадати переклади Антона Хуторянина й Андрія Ніковського. Певний резонанс викликав переклад першої редакції твору, здійснений письменником Василем Шклярем у відверто проукраїнському дусі й опублікований 2003 року. Цей переклад навіть піддав критиці тодішній посол Російської Федерації в Україні Віктор Черномирдін, який заявляв, що Гоголь не міг такого написати. Отже, й сьогодні «Тарас Бульба» здатний стати каменем спотикання в житті політичному.

1890 року видатний український композитор Микола Лисенко написав оперу «Тарас Бульба» на лібрето Михайла Старицького. Останній також створив за згаданою повістю п'єсу. Ці твори дістали в радянській Україні сценічне втілення й мали помітну популярність. «Бульбоманія» має в Україні різні вияви. Наприклад, є пам'ятники Тарасові Бульбі на острові Хортиця, що в Запоріжжі, та селі Келеберда Полтавської області. З 1991 по 1994 рр. в місті Дубно проводили рок-фестиваль під назвою «Тарас Бульба». 2002 року фестиваль відновили, і він проходить понині. А з 2007 року у Києві відбувається «ГОГОЛЬFEST» — щорічний мультидисциплінарний міжнародний фестиваль сучасного мистецтва.

Проте знаменита повість Гоголя мала й своїх критиків. Негативну оцінку дав твору Міхал Грабовський — до речі, симпатик України, один із представників «української школи» в польській літературі. Негативно твір оцінювали

й інші польські літературознавці. Те саме можна сказати й про єврейських авторів, які вбачали в «Тарасові Бульбі» прояви антисемітизму.

В Україні теж знайшлися критики «Тараса Бульби», причому саме серед українських націоналістів. З 28 травня по 12 липня 1943 року в окупованому німцями Львові тривав зорганізований націоналістами «суд над Гоголем». Під час «суду» лунали звинувачення в тому, що «Тарас Бульба» є «образливим памфлетом на Україну», що його автор зовсім не геній, а «підлий ренегат», «павук, який висав кров зі своєї України для москалів», а вся його творчість — це відображення України в кривому дзеркалі. Попри всю курйозність цього епізоду, не можна сказати, що стався він на голому місці. Справді, «Тарас Бульба», як і деякі інші гоголівські твори, можуть мати антиукраїнське прочитання.

Нам видається, проблема в тому, що й апологети Гоголя, і критики сприймали його творчість однобічно. Це стосується й повісті «Тарас Бульба». Схоже, чимало творів письменника мають якнайменше два рівні змісту. Один рівень — поверховий, розрахований на широку публіку; власне, цей рівень здебільшого й сприймають критики. Однак поряд із цим існує рівень езотеричний, прихований, зорієнтований на «втаємничених».

Причому рівні ці, як правило, «різножанрові». Наприклад, більшість творів «Вечорів на хуторі біля Диканьки» сприймаються як веселі й гумористичні. Але це поверхове враження. Звертаючись до більш глибокого, прихованого рівня, ми бачимо, що в цих текстах порушуються дуже серйозні питання. І ця серйозність ніби заперечує гумористичність «диканських» творів.

З «Тарасом Бульбою» маємо протилежну картину. На перший погляд, цей твір подається як героїчний епос. Проте в тексті закладено чимало моментів, які руйнують цю героїку, трактують її несерйозно. Тобто можемо говорити про прихований гумористичний, а то й сатиричний план повісті.

На цю складність гоголівських текстів дедалі більшу увагу звертають літературні критики. Приміром, американська дослідниця Едита Бояновська в своїй книжці «Микола Гоголь: між українським та російським націоналізмом» зазначає таке: «“Тарас Бульба” написаний у двох регістрах — промовистому офіційному тенорі, що прославляє козаків і російський націоналізм, і негармонійному мінорному ключі, що підважує, ставить під сумнів і ускладнює речі». І це справді так.

Автор у цій книжці спробує прочитати «Тараса Бульбу», звертаючи увагу на езотеричний рівень повісті. Перед нами постане інший «Бульба», який не вписується ні в російський, ні в український патріотичний дискурс і який не є ні антипольським, ні антиєврейським текстом. Радше це справді глибокий твір, який розкриває як ментальність українців, так і їхні взаємини з сусідами — поляками та євреями. Також цей твір є тонкою насмішкою над російськими ідеологічними стереотипами.

Пропонована читачеві розвідка не є «канонічним» науковим текстом. Це текст науково-популярний, розрахований на широку публіку. Тому тут, наприклад, не подаються посилання. Однак у кінці книги є список літератури, де зазначено використані автором тексти. Тому в разі бажання науковці можуть звірити подані цитати.

Ще однією специфікою пропонованого твору є те, що цитати з обох редакцій «Тараса Бульби», 1835 та 1842 рр., а також з інших цитованих творів подаються в оригіналі. Автор виходив з того, що для сучасного українського читача російська мова є цілком зрозумілою. Окрім того, мова «Тараса Бульби» не є чисто російською мовою, незважаючи на те, що друга редакція зазнала певного редагування і не зовсім відображає «мовну позицію» Гоголя. Загалом мову класика, яка рясніла українізмами, можна було б назвати «малоросійською». Гоголь, як і правдиві малоросіяни, намагався писати по-російськи. Але в його мовний потік ненастанно проривалася українська стихія, тож мимоволі відбувалася українізація мови. До того ж аби передати малоросійський колорит, Гоголь часто вдавався до українізмів.

Зрештою, оригінал є оригінал. І жоден переклад не зможе передати всієї автентики тексту.

ТЕКСТИ І КОНТЕКСТИ

До «Тараса Бульби» існувала вже значна «козацька література». Її початки сягають кінця XVI ст. Наприклад, одним з перших творів, де говорилося про українських козаків і давався їхній опис, була латиномовна поема «Про Острозьку війну» Симона Пекаліда. Козацька тематика посідала помітне місце у творчості польськомовного автора Мартина Пашковського. Одним із перших українських літературних творів, де оспівувалося козацтво, стали «Жалісні вірші на погреб... Петра Конашевича-Сагайдачного». Говорилося про козацтво в польських хроніках кінця XVI — початку XVII ст., а також у творах західноєвропейських авторів. Хоча сумнівно, щоб Гоголь знав про всі ці твори й вони справляли на нього вплив. Виняток може становити хіба що «Опис України» Гійома Левассера де Боплана, про який говоритимемо нижче.

Гоголь міг бути знайомий із козацькими літописами XVIII ст. Але якихось помітних впливів цих текстів у «Тарасові Бульбі» не відчувається. Натомість помітним є вплив творів фольклорного характеру. У гоголівській

Кінець безкоштовного
уривку. Щоби читати
далі, придбайте, будь
ласка, повну версію
книги.